

3. PRVNÍ FÁZE INDUSTRIALIZACE – REVOLUČNÍ PŘEMĚNY V HOSPODÁŘSTVÍ

3.1 Revoluční přeměny v hospodářství

Koncem 18. století se uzavřelo období relativně pomalého vývoje lidstva, nazývané některými vědci první vlnou civilizace. Byla to **zemědělská civilizace** s převážně naturálním charakterem hospodářství. V 16. až 18. století vznikaly v západní Evropě prvky další civilizační vlny, označené později za **industriální epochu civilizace**. Byl to výsledek růstu produktivity práce a dělby práce, podmíněný pokrokem zemědělské a manufakturní výroby, rozvojem obchodu a plavby, exploatací kolonií, ale i kladením základů k mnoha vědním oborům. Vynález knihtisku v 15. století, rozšíření znalosti čtení a psaní, jistá demokratizace přístupu ke vzdělání a využívání experimentů ve vědeckém bádání urychlovaly překonávání středověkých dogmat a formování nových světonázorových proudů. Pozornost se obracela od věcí božských a posmrtných k věcem lidským a pozemským.

Průvodními jevy nastupující kapitalistické éry byly kvalitativní změny v technice, ekonomice a v dalších oblastech života společnosti, nazývané často vzhledem ke své rychlosti a závažnosti revolucemi. Přejít od **ruční výroby v manufakturách k tovární strojní velkovýrobě** s jeho mnohostrannými důsledky bývá označován za **průmyslovou revoluci**. Vznikly impulzy k akceleraci a novým směrům **vědeckého bádání** a k využívání jeho výsledků při konstrukci strojů, změnách technologií a vzniku nových oborů a výrobků. Matematika, fyzika, mechanika, astronomie a další přírodní vědy pokročily daleko vpřed, jiné obory se ve své vědecké podobě konstituovaly (chemie, nauka o elektřině a magnetismu, biologie, lékařství, psychologie aj.). Velký ohlas měla Darwinova evoluční teorie.

Průmyslová revoluce si vynutila **revoluci v dopravě**, protože dřívější formy přepravy nestačily uspokojit rozsáhlejší nároky výroby a trhu. Parní stroj vytvořil nejen mohutnější hnací sílu pro stroje v průmyslu, ale znamenal začátek nové éry v konstrukci lodí a lokomotiv na parní pohon. Pronikal také do zemědělství. Dalekosáhlé přeměny v tomto odvětví bývají charakterizovány jako **agrární revoluce**. Převažující obilnářská produkce se rozšiřovala o pěstování brambor, cukrovky, luštěnin, vaječků a jetele, což zlepšilo možnosti výživy lidí i výkrmu hospodářského zvířectva. Zároveň se zdokonalovala technologie rostlinné i živočišné výroby a klesalo množství práce na jednotku zemědělské produkce. Opomenout nelze ani **demografickou revoluci**, která přinesla nebývalé přírůstky populace vytvořením podmínek pro odlišný demografický model s nižší natalitou, ale delší dobou dožití. Demografická revoluce byla výsledkem lepší výživy, která omezila hladomory, snadnější přepravy potravin z oblastí nepostížených neúrodami, nových hygienických návyků, dokonalejší zdravotní péče, ale i dodnes ne zcela objasněného ústupu metly lidstva – moru. Uvedené revoluční proměny se vzájemně prolínaly, stimulovaly a nelze tvrdit, že by kterákoli z nich byla prvotní.

Za východisko **průmyslové revoluce** je možno pokládat období, kdy stroje začaly soustavněji pronikat do výroby. Proces průmyslové revoluce je zpravidla považován za ukončený, převážila-li strojní velkovýroba ve významnějších průmyslových odvětvích a rozvinula-li se i výroba strojů stroji (zpočátku se stroje vyráběly ručně).

Klasický průběh měla průmyslová revoluce v Anglii, kde trvala přibližně osmdesát let (1760–1840). Přejít k mechanizované tovární výrobě začal v **bavlnářství** a později v **dalších textilních oborech** zaváděním spřádacích strojů a tkalcovských stavů. Jejich hromadné využití vyžadovalo nový zdroj hnací síly, protože nadále nebylo možno vystačit s pohonem lidským, zvířecím, vodním nebo větrným. Technický úkol vyřešil **parní stroj** na principu ohřevu vody pomocí uhlí. Velkou zásluhu o technické využití parního stroje a jeho zdokonalení měl vynálezce **J. Watt**. Ne náhodou se o 19. století hovoří jako o **století páry**.

Strojní soustava éry průmyslové revoluce se skládala ze **tří částí: hnacího stroje, převodu (transmise) a pracovního stroje**, který bezprostředně působil na pracovní předmět. První stroje byly z velké části dřevěné, ale postupně rostl význam **železa** jako konstrukčního materiálu. Kvalitativně nová éra železářství začala na přelomu 18. a 19. století využíváním koksu k tavbě rud a přeměnou surového železa v kujné železo v pudlovacích pecích. Po přechodu od dřevěného uhlí ke koksu se hutní podniky začaly stěhovat do blízkosti uhelných dolů. Aplikací nových vynálezů (válcovací stolice, vrtačka kovů, fréza, zdokonalený soustruh) vznikly podmínky pro strojní zpracování železa a tím i pro **výrobu strojů stroji**. Přechod od kusové k sériové výrobě strojů, tedy vznik strojírenského odvětví, se stal mezníkem, který zrychlil industrializační proces.

V **Anglii** vytlačila strojová velkovýroba do roku 1840 manufakturní a řemeslnou výrobu ve všech významnějších odvětvích průmyslu. V hospodářské struktuře země převážil průmysl nad zemědělstvím. Vzhledem k časovému předstihu průmyslové revoluce si Anglie upevnila své prvenství v průmyslové výrobě a byla nazývána **dílnou světa**. V **kontinentální západní Evropě a v USA** začala průmyslová revoluce až po skončení napoleonských válek (1815), v Německu a vyspělejších částech habsburské monarchie o málo později. Dopravena byla v těchto zemích Evropy počátkem 70. let 19. století. Z odvětvového hlediska zde byl postup zavádění strojní velkovýroby podobný jako v Anglii, i když v některých zemích měla určitá odvětví větší váhu, např. hedvábnictví ve Francii nebo řepné cukrovarnictví ve Francii, Německu a českých zemích.

V ekonomicky **méně vyvinuté části Evropy**, např. v Uhersku, Polsku a Rusku, začal přechod od manufaktur ke strojní velkovýrobě až v druhé polovině 19. století a výsledky industrializace byly do první světové války jen skromné. Na sklonku 19. století ztratila manufaktura jako forma průmyslu své historické oprávnění a v hospodářsky nerozvinutých oblastech světa postupoval od této doby industrializační proces většinou přímo na technické základně strojní výroby.

Průmyslová revoluce je obdobím vzniku ekonomie jako samostatné vědy a rozkvětu ekonomické teorie, která v **anglické klasické politické ekonomii** dosáhla ve srovnání s merkantilismem a fyziokratismem vyššího stupně rozvoje. Nejvýznamnějšími představiteli této etapy ekonomického myšlení se stali **A.Smith** a **D.Ricardo**. Oba byli zastánci liberalismu a snažili se formulovat zákony tržní ekonomiky. Zdůvodnili pracovní teorii hodnoty, podle níž je práce jediným zdrojem hodnoty a směna zboží je směnou pracovních ekvivalentů. Vyroběný čistý produkt si přisvojují tři třídy: dělníci mzdu, kapitalisté zisk a pozemkoví vlastníci rentu, přičemž hybnou silou ekonomiky je zisk a brzdou renta. Za hlavní faktor růstu hmotného bohatství pokládali rostoucí produktivitu práce, k níž přispívá velkou měrou pokrok v dělbě práce. Na různé aspekty učení klasické školy často i kriticky navázali další různorodí významní ekonomové 19. století – **J.B.Say**, **J.S.Mill**, **F.List**, ale také **K.H.Marx** a **F.Engels**, kteří považovali anglickou klasickou ekonomii za jedno z východisek své teorie (viz *podkapitolu 18.4*).

3.2 Ekonomické a sociální důsledky průmyslové revoluce

Přechod od manufaktur k továrnám měl dalekosáhlé důsledky. Podstatně se zvětšil objem výroby a v některých odvětvích převládla masová produkce. Stroje umožnily skokem **zvýšit produktivitu práce**. Ve struktuře průmyslu se objevila nová odvětví, zejména strojírenství. V závěrečném období průmyslové revoluce dozrály podmínky pro vznik hospodářských krizí z nadvýroby. Krize z roku 1825 v Anglii byla začátkem **cyklického průběhu kapitalistického reprodukčního procesu**, kdy se až do II.SV přibližně v desetiletých intervalech střídala období hospodářského vzestupu s krizovými poklesy.

Parní stroj umožnil, aby se průmysl odpoutal od závislosti na vodních tocích

a soustředil do blízkosti těžby uhlí a do měst, což podstatně zrychlilo probíhající **urbanizaci**. Počínající proces **industrializace** vedl k postupnému přesunu ve zdrojích obživy obyvatelstva od zemědělství směrem k průmyslu (od primárního k sekundárnímu sektoru hospodářství). Na konci průmyslové revoluce však počet obyvatel odkázaných obživou na průmysl převýšil zemědělskou složku populace jen v Anglii; jinde to trvalo minimálně ještě několik desetiletí.

V průběhu průmyslové revoluce se dovršil proces formování dvou **základních tříd kapitalistické společnosti**. Vůdčí složkou **buržoazie** se stali **průmyslníci**, zatímco dříve to byli obchodníci spolu s lichváři. Do průmyslu se přeléval kapitál z jiných odvětví národního hospodářství. Závažné přesuny nastaly i uvnitř **dělnictva**. Jeho jádrem se stali **tovární dělníci** spjatí se strojovou výrobou a soustředění v početných kolektivech převážně ve městech.

Průmyslová revoluce urychlila hospodářský a civilizační vývoj, ale zároveň měla řadu **negativních sociálních důsledků**. Postavení dělnictva se ve srovnání s cechovním řemeslem a manufakturou zhoršilo, historický pokrok se v této dějinné epoše prosazoval na úkor bezprostředních výrobců. Průmyslová revoluce zrodila nejen strojní tovární systém, ale i tzv. **dělnickou, resp. sociální otázku**.

V manufaktuře závisel způsob používání jednoduchých pracovních nástrojů na dělnících, kteří také určovali tempo pracovního procesu. V továrně se dělníci změnili v **doplňek stroje**, od strojů se odvíjely technologické procesy a jejich chod diktoval tempo práce. I když tovární výroba vyžadovala určitý okruh kvalifikovaných pracovníků (techniků, strojníků, údržbářů), celkově **poklesl význam kvalifikované práce**. Dělníci vykonávali jen jednoduché a monotónní operace, které si osvojili v krátké době. Tím, stejně jako zmenšením fyzické námahy při řadě činností, se vytvářely podmínky pro **rozšíření námezdní práce žen a dětí**. Děti pracovaly často již od sedmi let věku. Disciplína a kvalitní práce továrních dělníků byla vynucována nejen hrozbou propuštění ze zaměstnání, ale i pokutami a fyzickými tresty. Péče o bezpečnost práce byla minimální, neexistovalo sociální pojištění pro případ úrazu, nemoci a stáří a dělníci neměli nárok na dovolenou. V průběhu průmyslové revoluce se zmenšoval podíl kapitálu vynakládaného na mzdy a rostl podíl vkladů do technického vybavení podniků.

Strojní výroba existenčně ničila celé velké profesní skupiny řemeslníků a domáckých dělníků, jak o tom svědčil například osud domáckých přadláků a tkalců. Zaměstnanost v tovární výrobě se rozšiřovala výstavbou nových průmyslových kapacit, ale v jednotlivých podnicích vedlo zavedení strojů zpravidla k hromadnému **propouštění dělníků** a následné **nezaměstnanosti**. To si vynucovalo častější změny oboru činnosti a místa zaměstnání dělníků, tedy větší **mobilitu pracovních sil**.

Stroje umožnily nebývalým způsobem zvýšit produktivitu práce, takže vznikla teoretická možnost zkracování pracovní doby. Skutečný vývoj se však ubíral opačnou cestou. Snaha podnikatelů maximálně využít drahé stroje a zkrátit dobu návratu vloženého kapitálu měla za následek **prodloužení pracovního dne** na 14 až 16 hodin, což byla nejdelší pracovní doba v dějinách kapitalismu.

Ačkoli zavedení strojů přineslo přechodné zhoršení sociálního postavení dělnictva, v historickém kontextu bylo pokrokovým jevem, neboť svědčilo o **vyšším stupni zvládnutí přírodních sil člověkem**. Dělníci zpočátku pokládali stroje za svého nepřítele a rozbíjeli je. Toto živelné hnutí, pro něž se vžil název **luddismus** (podle anglického tkalce **N.Ludda**), vyvrcholilo v Anglii počátkem 19. století, ve Francii v roce 1831, v Německu a v Čechách v roce 1844.

Práce žen a dětí za nelidských podmínek vyvolávala nebezpečí fyzické degenerace dělnictva. Mnozíci se protesty a dělnické vzpoury vedly nejprve v Anglii k rozhodnutí opustit princip nevměšování státní moci do vztahu mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Od roku 1833 zde začala éra **ochranného sociálního zákonodárství**. V textilních továrnách byla např. zakázána námezdní práce dětí do 9 let a noční práce starších dětí, pracovní den byl zkrácen na

12 hodin apod. Ochranná opatření se postupně rozšiřovala z textilu do jiných odvětví a s časovým posunem k nim přikročily další země.

S kritikou kapitalismu z pozic humanismu vystupovali v období průmyslové revoluce představitelé **utopického socialismu**, z nichž nejznámější byli ve Francii **C.H.R.Saint-Simon** a **Ch.M.Fourier** a v Anglii **R.Owen**. Utopisté se snažili přesvědčit majetné vrstvy o tom, že majetková nerovnost je v rozporu „s božími i lidskými zákony“ a že „kapitalismus odporuje lidské přirozenosti“. Požadovali reformu společnosti, chtěli překonat anarchii výroby plánováním, doporučovali zavést odměňování podle vykonané práce, odmítali třídní boj. Byli také průkopníci **družstevnictví**. Owen se pokusil uskutečnit svou teorii v praxi a socialismus chtěl zavádět pomocí výrobních družstev. Owenovy myšlenky silně ovlivnily vývoj družstevnictví v Anglii v 19. století. Naproti tomu skončily neúspěchem pokusy Owena a dalších utopistů s výstavbou podniků na základě kolektivního vlastnictví (zejména v USA).

Ideál socialismu se od 40. let 19. století zformoval do uceleného učení o společnosti budoucnosti, v níž zrušení soukromého vlastnictví a jeho nahrazení společenským vlastnictvím překoná odcizení lidí od materiálních podmínek jejich existence a tím současně odstraní majetkové výsady jako základ společenské nerovnosti. Z toho měla vyplynout sociální spravedlnost, rovnost šancí a hodnocení lidí jen podle jejich schopností, ale i možnost překonat slepé působení trhu plánováním, odstranit třídní rozdělení společnosti a sociální útlak, prosadit demokratickou samosprávu občanů, pěstovat solidaritu se slabými a svépomoc.

Převrat v názorech, jak socialismus uskutečnit, přinesli ve srovnání s utopickými socialisty zejména **K.H.Marx** a **F.Engels**, jejichž ekonomické koncepce jsou moderně řazeny k alternativním přístupům. Tito chápali socialismus jako vyústění objektivního vývoje kapitalistického hospodářství, který povede k sociální revoluci, v níž dělnická třída získá politickou moc. Poté měla následovat přeměna ekonomické a sociální reality v duchu socialistického ideálu. Marxismus významně ovlivnil dělnické hnutí – formování dělnických stran, činnost odborových organizací a některé směry v družstevnictví (viz *podkapitulu 18.4*).

3.3 Charakteristika kapitalismu volné konkurence

Průmyslová revoluce přinesla do té doby nevídané zrychlení hospodářského vývoje a otevřela cestu **kapitalismu volné (svobodné) konkurence, soutěže**. Principy **liberalismu** – ideologie nastupujícího měšťanstva v boji proti feudalismu – se prosadily i v **hospodářské politice**. Sociální revoluce nebo reformy uskutečňované shora likvidovaly feudální překážky hospodářského rozvoje. Byly odstraněny feudální formy hospodaření v zemědělství, zrušeno otroctví v USA, vytvářelo se kapitalistické vlastnictví půdy, zanikla vnitřní cla, mýta, monopoly udělované panovníky k výrobě či prodeji různých výrobků a cechovní omezení, týkající se objemu výroby, počtu učňů a tovaryšů, cen výrobků apod. V celém hospodářství se vytvářely podmínky pro svobodu podnikání a volnou konkurenci.

Charakteristickým rysem nové éry byl **volný pohyb zboží, lidí a kapitálu a minimální zásahy státu do hospodářství**. Každý občan, který disponoval potřebným kapitálem, mohl založit podnik. V konkurenčním boji podléhali slabší silnějším, zvětšoval se rozsah předních podniků, probíhala koncentrace výroby a kapitálu. Vznikaly četné obchodní banky, které vytlačovaly lichvářský kapitál. Banky si vzájemně konkurovaly, což vedlo ke snížení úrokové míry. Objem poskytovaných úvěrů rychle rostl.

Vrcholným obdobím kapitalismu volné konkurence byla šedesátá a sedmdesátá léta 19. století (již dříve se principy volné konkurence uplatnily uvnitř jednotlivých zemí). Protekcionstickou celní politikou, která poskytovala celní ochranu rodícímu se průmyslu, vystřídala politika **svobodného obchodu** (free trade); celní a jiná omezení zahraničního obchodu byla zrušena nebo podstatně redukována.

Není náhodou, že liberalistické zásady prosazovala doma i v mezinárodních ekonomických vztazích nejdříve **Velká Británie**, která získala velký hospodářský náskok

před ostatními zeměmi. Zde položili teoretický základ liberální hospodářské politiky uvnitř země i v mezinárodním obchodě **A.Smith** a **D.Ricardo**. V Británii se dovršil přechod ke svobodnému obchodu zrušením cel na dovoz obilí a dalšími opatřeními z poloviny 19. století. Ve dvoustranných vztazích se stala předělem na cestě ke svobodnému obchodu obchodní smlouva Velké Británie s Francií z roku 1860, po níž následovaly další obdobné smlouvy. Jejich součástí byla zpravidla také **doložka nejvyšších výhod**, která znamenala zrovnoprávnění zahraničních obchodníků na domácím trhu a zásadu, že jakákoli výhoda v obchodním styku poskytnutá jednou ze smluvních stran třetí zemi musí být uplatněna i vůči smluvnímu partnerovi. Do roku 1870 bylo uzavřeno více než sto obchodních smluv mezi různými zeměmi, které omezovaly celní sazby a obsahovaly doložku nejvyšších výhod.

Při prosazování svobodného obchodu používala Velká Británie vůči slabším zemím nezřídka ekonomický a politický nátlak a na některé mimoevropské trhy si vynucovala volný přístup vojenskými akcemi. Např. ve třech opiových válkách s Čínou (poslední v letech 1859–60) byla Čína přinucena nejen k bezcelnímu dovozu opia, ale musela otevřít své přístavy i dalším výrobkům dováženým z Anglie nebo z jejích kolonií.

V Rusku a některých dalších hospodářsky slabě vyvinutých zemích se liberalistické principy v obavě z ničivé konkurence vyspělejších ekonomik nikdy důsledně neuplatnily. V USA byly přijaty ve vnitřní ekonomice, ale nikoli v celní politice, která měla nadále ochrannářský ráz. V posledních dvou desetiletích 19. století začal **odklon od svobodné konkurence**, který se projevil na vnitřních trzích formováním monopolních (resp. oligopolních) uskupení z koncentrace výroby, a ve vnějších vztazích návratem k celnímu protekcionismu.

Vyšší stupeň vývoje kapitalismu v období vrcholící průmyslové revoluce a nastupující éry volné konkurence se odrazil v **ekonomické vědě**. Vznikaly teorie, které vyjadřovaly rozdílné sociální postavení a zájmy tříd a sociálních skupin. Politická ekonomie se rozštěpila na několik směrů. Byly hledány cesty, jak kapitalismus s jeho tehdejšími ostrými sociálními rozpory reformovat či dokonce radikální cestou likvidovat. Jedním z předních pokračovatelů klasické školy byl **J.S.Mill** (viz *podkapitulu 14.4*). Jako přesvědčený zastánce liberalismu odmítal zásahy do svobody jednotlivce s výjimkou případů, kdy svou činností škodí jiným. Sociální neduhy kapitalismu chtěl zmírnit reformami. Nesouhlasil sice s progresivním zdaněním vysokých zisků, ale doporučoval omezit dědická práva a zavést výrazné zdanění renty. Uvažoval o podílu dělnictva na ziscích podnikatelů, o dělnickém družstevnictví a o podpoře menších rolnických hospodářství.

Jiný směr v politické ekonomii soustředil pozornost na probíhající proces pauperizace, tj. vyvlastňování malovýrobců a jejich přeměnu v proletariát. Švýcar **J.Ch.L.S.Sismondí** požadoval zásahy státu v jejich prospěch. Francouz **P.J.Proudhon** vyzvedával vlastnictví malovýrobců jako základní předpoklad lidské svobody a propagoval přeměnu dělníků v drobné vlastníky. Kapitalistické vlastnictví ztotožňoval s krádeží. Představitelé těchto maloburžoazních idejí hledali v rozporu s dějinným vývojem východisko ze sociální bída v přeměně kapitalismu ve společnost soukromých malovýrobců (viz *podkapitulu 18.4*).

Nejvýznamnějšími osobnostmi radikálního křídla byli němečtí vědci **K.H.Marx** a **F.Engels**. Rozpracovali učení o určující úloze materiální výroby ve společnosti a o historické posloupnosti a přechodnosti společenských formací. Marx navázal na pracovní teorii hodnoty klasické anglické ekonomie a doplnil ji teorií nadhodnoty (přebytek hodnoty vytvořené prací nad hodnotou pracovní síly, resp. mzdou). Nadhodnotu vytvářejí námezdní produktivní pracovníci, ale přisvojují si ji vlastníci kapitálu. Rozpor mezi společenským charakterem výroby a soukromokapitalistickou formou přivlastňování výsledků práce se v procesu koncentrace výroby a kapitálu stále více vyhrcoje a Marx předpokládal, že rozpor vyřeší socialistické revoluce přechodem ke společenské formě vlastnictví výrobních prostředků.

Nové směry ekonomické teorie se staly jedním z ideových zdrojů formujících se **politických stran**, které odrážely zájmy nastupujících tříd a sociálních vrstev. Typický byl zejména vznik liberálních stran a z dělnického hnutí vyrůstajících dělnických stran. Prvním masovým dělnickým hnutím byl **chartismus**. Rozvíjel se v Anglii od roku 1836 a jeho základní požadavky byly zakotveny v „Chartě lidu“. Chartisté bojovali za všeobecné volební právo a usilovali o zvýšení mezd, zkrácení pracovní doby, snížení daní, zrušení agrárních cel aj. Chartistické hnutí si vynutilo řadu ústupků, zejména v oblasti sociálního zákonodárství. Od 60. let 19. století se v Anglii stalo významnou společenskou silou **odborové hnutí (tradeunionismus)**.

3.4 Základní rysy hospodářského vývoje Velké Británie, Francie a Německa

Časový náskok **Velké Británie** v průmyslové revoluci se stal základem její hegemonie nejen ve světové průmyslové výrobě, ale i v mezinárodním obchodě, námořní plavbě a koloniální expanzi. Kolem roku 1830 **Británie soustředovala polovinu světové průmyslové výroby**. Tempo růstu průmyslové výroby bylo i později vysoké, ale britský podíl na světovém objemu výroby se snižoval, protože industrializace nastupovala i v dalších zemích. O dominantní úloze průmyslu v britské ekonomice svědčí skutečnost, že v roce 1871 na něj připadalo 47 % výdělečně činných osob, zatímco na zemědělství jen 15 %. Z odvětvového hlediska zůstával v čele textilní průmysl (zejména bavlnářství), ale zrychloval se růst těžkého průmyslu, především železářství, těžby uhlí a strojírenství. Souviselo to s výstavbou železnic, používáním železa při stavbě lodí a exportem strojů.

V **zemědělství** se postupující intenzifikace výroby projevovalo zvýšenými hektarovými výnosy plodin a příznivějšími ukazateli užítkovosti hospodářských zvířat. Byl dokončen přechod od trojpolního k střídavému systému obdělávání půdy a šířilo se používání zemědělských strojů. Ačkoli britské zemědělství patřilo k nejvyspělejším na světě, stupňovala se závislost „dílny světa“ na dovozu obilnin, vlny a dalších zemědělských produktů.

Hospodářský růst Velké Británie provázela **koloniální a obchodní expanze**, která vytvářela podmínky pro odbyt anglických výrobků a pro rozsáhlý dovoz surovin a potravin. Postupně sílil i **vývoz kapitálu**. Byl investován zejména v koloniích a v USA do výstavby dolů, plantáží, dopravních cest a obchodních organizací.

Ve **Francii** byla po porážce **Napoleona I.** obnovena politická moc bývalých velkých pozemkových vlastníků, ale kapitalistické základy ekonomiky vytvořené v období revoluce a napoleonských válek zůstaly zachovány. Šlechta dostala nazpět jen tu půdu, která nebyla do té doby rozprodána (převážně lesy). Na půdu přidělenou rolníkům za revoluce se vláda neodvážila sáhnout. Trvalo deset let, než byl prosazen zákon, podle něhož vyplácel stát náhradu za konfiskovanou půdu. Tyto prostředky se jen zřídkakdy vracely do zemědělství; většinou byly spotřebovány neproduktivně nebo se staly zdrojem zápůjčního kapitálu. V revolucích 1830 a 1848 přešla politická moc do rukou průmyslové, obchodní a bankovní buržoazie.

Zemědělství zůstalo ještě dlouhou dobu hlavním odvětvím hospodářství. V roce 1866 v něm pracovala polovina výdělečně činných osob, zatímco v průmyslu jen 23 %. Malovýrobní charakter zemědělství se zvýraznil po zrušení výhradního dědického nároku prvorozených synů na půdu. Malovýrobní struktura francouzské vesnice tlumila možnosti technického pokroku. Do roku 1870 nebyl ukončen přechod od troj-polního k střídavému osevnímu postupu. Francie rozšiřovala výrobu brambor a stala se největším evropským producentem cukrové řepy, ale od poloviny 19. století začala dovážet obilniny.

Pomalý proces průmyslové revoluce vedl k tomu, že v 60. letech **Francie klesla objemem průmyslové výroby z druhého na třetí místo** (předstihly ji země Německého celního spolku). Nízká dynamika industrializačního procesu byla ovlivněna malou kapacitou

vnitřního trhu, což souviselo s malovýrobním charakterem zemědělství, dále nízkým populačním přírůstkem, slabou investiční činností, nedostatečnými domácími zdroji paliv a relativně malým vývozem zboží do kolonií. Významné místo si udržovala řemeslná a domácká výroba. Na zahraniční trhy exportovala Francie zejména víno, sýry a malosériově vyráběné módní a luxusní výrobky s vysokým podílem ruční práce.

Německo prošlo od konce 18.století do roku 1871 pozvolným **sjednocovacím procesem**. Před francouzskou revolucí bylo na území pozdějšího Německa téměř tři sta států, státek a svobodných měst, které byly (včetně Rakouska) jen volně spojeny osobou císaře „Svaté říše římské národa německého“. V období od francouzské revoluce do konce napoleonských válek byl počet německých států zredukován a v roce 1815 soustředil nově ustavený Německý spolek vedle Rakouské říše 38 německých států a svobodných měst. Politická rozdrobenost konzervovala hospodářské zaostávání za zeměmi západní Evropy.

Pozitivní vliv na hospodářský vývoj měl vznik **Německého celního spolku** (Zollverein) v roce 1834, k němuž se postupně připojily všechny německé státy kromě Rakouska. Celní jednotu napomohla k vytvoření rozsáhlého **celoněmeckého vnitřního trhu**, který přispíval ke zrychlení hospodářského rozvoje německých států. Celní spolek, v němž zaujalo vedoucí postavení Prusko, se stal předehrou k politickému sjednocení Německa. Tento úkol se však nepodařilo vyřešit ani v průběhu **buržoazní revoluce 1848–49**. Revoluce byla poražena, ale kapitalistický vývoj již nemohl být zastaven. Buržoazie nastoupila cestu kompromisů se šlechtou. Politické sjednocení se pak uskutečnilo shora pod **hegemonií Pruska**, přičemž nemalou úlohu měly i vítězné války proti Dánsku (1864), Rakousku (1866) a Francii (1870–71). Po těchto válkách bylo od Dánska odtrženo Šlesvicko, Rakousko bylo vyřazeno z vlivu na německé záležitosti a Francie musela postoupit Německu Alsasko a Lotrinsko. Vznikem **Německé říše** v roce 1871 byly vytvořeny podmínky pro další zrychlení hospodářského rozvoje.

V zemědělství se na většině území Německa velmi dlouho udržel **feudální systém**. V Prusku, největším německém státě, zaniklo nevolnictví až reformami z let 1807–11. Nahradila je jen mírnější forma feudální závislosti – poddanství, které zachovávalo povinnost rolníků robotovat na panských velkostatkách a odvádět statkářům naturální i peněžní rentu. Teprve zákon z roku 1850 umožňoval všeobecný výkup z feudálních povinností rolníků za peněžní náhradu, jejíž splácení zprostředkoval stát. Velkostatky zůstaly po revoluci 1848–49 nedotčeny a šlechta (junkeři) odčerpávala od rolníků obrovské prostředky, které zčásti použila k intenzifikaci zemědělské výroby. **Feudální přežitky** přetrvávaly v Německu dlouho po revoluci. Byly zachovány šlechtické tituly, junkeři byli daňově zvýhodněni a rolníci si vzhledem k nedostatku vlastní půdy museli najímat pozemky a nájem zčásti hradit odpracováním či podílem z úrody na najaté půdě. **Velkostatky se postupně přeměňovaly v kapitalisticky organizovaná hospodářství používající námezdní práci zemědělských dělníků**.

Prusko (kromě západní části Porýní a Vestfálska) se stalo prototypem zdlouhavého a pro rolníky tíživého přechodu ke kapitalismu v zemědělství. V důsledku neúspěšné revoluce 1848–49 se udržela nejen šlechtická latifundia, ale i silný ekonomický a politický vliv šlechty. Podle klasického průběhu v Prusku byl tento postupný přechod nazván **pruskou cestou vývoje kapitalismu v zemědělství**. Tato cesta byla charakteristická pro německá území zhruba na východ na Labe, pro Rakousko, Uhersko, Rusko, Rumunsko aj., ale i pro Latinskou Ameriku a v modifikované podobě (z otrokářství) též pro plantážnický jih USA.

Od pruské cesty se lišila **americká cesta vývoje kapitalismu v zemědělství**, při níž se kapitalistický velkostatek postupně vytvářel na základě diferenciačního procesu mezi malovýrobcí. Bylo tomu tak v zemích, kde se feudalismus nerozvinul (rolníci-farmáři osídlovali panenskou půdu), dále tam, kde byly velkostatky vytvořené za feudalismu rozparcelovány anebo kde za feudalismu ve větším měřítku nevznikly (v tomto posledním

případě poddaní rolníci nerobotovali, ale odváděli feudálům naturální a peněžní rentu, která byla zrušena). Americká cesta vývoje kapitalismu v zemědělství byla typická pro severní a západní části USA, Kanadu, Austrálii, Nový Zéland a v Evropě pro Anglii, Francii, Holandsko, západní Německo, Sasko a po roce 1878 také pro Bulharsko, kde byla po osvobození země z turecké nadvlády zkonfiskována a mezi rolníky rozdělena půda tureckých statkářů.

V Německu se přechod ke kapitalistickému zemědělství uskutečňoval rozdílně v jeho východní a západní části. V pokročilejších oblastech získávali z hlediska rozsahu výroby významnější postavení než šlechtické velkostatky velcí sedláci, kteří používali námezdní práci a postupně se vydělovali jako zvláštní sociální skupina z ostatního venkovského obyvatelstva. V **zemědělské výrobě** se rozšířilo vedle obilovin pěstování brambor, krmné řepy a cukrovky. Do poloviny 19. století bylo z německého území exportováno značné množství obilí a živočišných produktů, ale později nestačila výroba držet krok s přírůstkem obyvatelstva a s vyšší spotřebou, takže dovoz potravin převážil nad vývozem.

Rychlejší růst **průmyslové výroby** začal až po vytvoření Německého celního spolku. V počáteční fázi průmyslové revoluce byl budován zejména textilní průmysl. Výstavba železnic dala impuls k rozvoji hutnictví a těžby uhlí. Po revoluci, kdy se prosadila svoboda podnikání, se průmyslový vývoj zrychlil a vyústil v „zakladatelské období“ (gründerství) na přelomu 60. a 70. let. Byla to léta bouřlivého rozvoje podnikání zejména v těžkém průmyslu, obchodě a bankovníctví, kdy se stále častěji objevovaly i akciové společnosti. Rozhodujícím odbytištěm průmyslu byl **vnitřní trh**. Ve vývozu, který směřoval převážně do sousedních států, dominovaly lín, cukr, uhlí, kovy, textil a později i stroje.

3.5 Hospodářský vývoj USA do války Jihu proti Severu

V období mezi bojem za nezávislost (1776–83) a občanskou válkou (1861–65) se USA rozšířily do dnešních kontinentálních hranic připojením dalších teritorií, která byla získána zčásti vytlačováním původního obyvatelstva a zčásti válkou, anexí nebo koupí. Stalo se tak na úkor evropských koloniálních mocností – Francie, Anglie a Španělska (Louisiana, Oregon, Florida) a zejména Mexika, které bylo přinuceno válkou a dalšími formami nátlaku odstoupit USA zhruba polovinu svého tehdejšího území (Texas, Kalifornie aj.). V roce 1867 odkoupily USA od ruské vlády Aljašku – nedlouho předtím, než propukla „zlatá horečka“. V získaných oblastech se postupně usazovali kolonisté a zakládali nové státy Unie. Práva původního obyvatelstva na půdu nebyla uznávána a Indiáni byli vyháněni na Západ a později do rezervací, přičemž velká část Indiánů byla zabita nebo zahynula hladem a chorobami.

Počet obyvatelstva USA se rychle zvyšoval nejen přirozeným přírůstkem, ale i přistěhovalectvím a dovozem otroků, který nebyl zcela přerušen ani po jeho zákazu v roce 1808. V době svého vzniku měly USA (bez Indiánů) 3,4 miliónů obyvatel, z toho 575 tisíc černochů. Do roku 1860 se tento počet zvýšil na 31,5 miliónů osob, z toho 4,4 miliónů černochů. Osídlování a hospodářskému využití Západu napomáhala výstavba silnic, kanálů a železnic. Hlavní rozmach výstavby železničních tratí nastal po roce 1850.

Základním odvětvím národního hospodářství zůstávalo stále **zemědělství**, které dávalo v předvečer občanské války obživu přibližně 60 % obyvatelstva, zatímco průmysl s hornictvím jen 20 %. Zemědělství se vyvíjelo na severu **farmářským způsobem**, ale na jihu rozšiřováním **plantážní velkovýroby založené na práci otroků**. Farmáři se orientovali na naturální výrobu pro vlastní spotřebu a přebytky dodávali převážně na vnitřní trh. Naproti tomu jižní plantážní zemědělství, zaměřené zejména na výrobu bavlny, tabáku, rýže a indiga, mělo jednoznačně tržní charakter. USA se staly prvním producentem bavlny na světě.

S plantážním zemědělstvím byl úzce spjat problém **otroctví**. Po omezení dovozu otroků začali otrokáři pečovat o přirozenou reprodukci otroků. „Chov otroků“ byl výnosný,

protože jejich cena stoupala. Rostoucí poptávku po otrocích vyvolávalo především rozšiřování plochy bavlníku. Rozmach otroctví měl přímou souvislost s průmyslovou revolucí v Evropě a USA, která vedla ve své počáteční fázi k bouřlivému rozvoji bavlnářského průmyslu. Spojené státy se staly hlavním producentem a vývozcem bavlny.

Závažnou společenskou otázkou byl nadále **přístup kolonistů k půdě**. Federální vláda umožňovala nákup volné půdy ze státního fondu, ale jen ve velkých celcích (zpočátku minimálně 640 akrů, tj. asi 250 ha). Podstatnou část této půdy však skupovali spekulanti, kteří ji pak prodávali kolonistům za vyšší cenu. Za této situace se nadále masově šířilo nezákonné zabírání půdy (squatterství). I když stát později snížil výměru půdy prodávané zájemcům až na 40 akrů, otázka přístupu k půdě zůstala nedořešena a squatterství dál přežívalo.

Průmyslová revoluce začala v USA ve 20. letech 19. století, ale zpočátku zasáhla jen severovýchodní státy. Do oblastí „středního západu“ pronikala tovární výroba asi o dvacet let později. V dalších částech USA bylo továren jen málo a silné zastoupení si udržovala řemeslná, domácká a manufakturní výroba. Hlavním nositelem průmyslového rozvoje bylo bavlnářství a od 40. let též železářství, zaměřené hlavně na dodávky pro železnice. Výstavba průmyslu a železniční sítě probíhala za významné účasti evropského kapitálu.

Rozdílnost hospodářských a sociálních poměrů severních a jižních států vyvolávala protichůdné politické a ekonomické požadavky. V hospodářské politice se nejostřejší spory týkaly další existence otroctví, způsobu kolonizace nově osídlovaných území a celní politiky. Průmyslová a obchodní buržoazie Severu prosazovala rozšíření systému svobodné námezdní práce na celé území USA, zatímco plantážníci chtěli nejen zachovat otroctví na jihu, ale zavést je i v nově osídlovaných státech. Stavěli se také proti usnadnění přístupu k volné půdě. V obchodní politice usilovali průmyslníci o celní ochranu amerického trhu proti konkurenci evropského zboží. Zájmem plantážníků bylo naopak snížení dovozních cel na americké zemědělské produkty v Evropě, což předpokládalo zavést v USA na základě reciprocity nízká dovozní cla na průmyslové výrobky.

V roce 1861 se jedenáct otrokářských států odtrhlo od Unie a zahájilo ozbrojený konflikt. **Válka Jihu proti Severu** (1861–65) skončila porážkou Jihu a byly v ní vyřešeny podle představ průmyslové a obchodní buržoazie ty úkoly buržoazní revoluce, které zůstaly otevřené z období boje za nezávislost. Mimořádný vliv na zemědělství měl **zákon o usedlostech** (Homestead Act) z roku 1862, který umožňoval bílým farmářům získat za malý registrační poplatek do vlastnictví 160 akrů (asi 65 ha) půdy, pokud na ní aspoň pět let pracovali. Také noví zájemci mohli půdu výhodně koupit. Tím bylo odstraněno squatterství a otevřela se cesta k expanzi zemědělské výroby do obrovských prostor „Divokého západu“. V roce 1862 prezident **A. Lincoln zrušil bez náhrady otroctví**. Toto opatření však nebylo spojeno s rozdělením půdy plantážníků, a tak se bývalí černí otroci stali buď námezdními silami na plantážích, anebo si museli najímat půdu za podmínek, které připomínaly polofeudální formy vykořisťování. Boj o celní politiku skončil v souladu s požadavky průmyslníků **zvýšením celní ochrany vnitřního trhu**. Hluboké hospodářské a sociální rozdíly mezi severními a jižními státy USA nebyly ani po občanské válce odstraněny a v různých formách přežívaly do 20. století.